

**ՍՓԻԻՌԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ
ՀԱՅ ԴԱՏԻ ՈՒ ՊԱՀԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹԵԱՆ
ՈՒՂՂՈՒԹԵԱՄԲ
1944–1988**

Երբ արդէն պարզ էր, որ հիտլերեան խմբաւորումը պարտութիւն է կրելու, եւ օրակարգային էին դառնալու ժողովուրդների օրինական պահանջների խնդիրները, երբ պարզ դարձան խորհրդա-թուրքական պայմանագրի հետ կապուած հարցերը, երբ արդէն յայտնի էր, որ ետպատերազմեան շրջանի աշխարհաքաղաքական խնդիրները քննարկուելու են յաղթող տէրութիւնների ղեկավարների առաջիկայ կոնֆերանսում, սփիւռքահայութիւնը ներգրաւուեց եռանդուն աշխատանքի, Հայկական հարցը դաշնակից երկրների համաժողովին ներկայացնելու համար:

Սփիւռքահայութիւնը կազմաւորում էր կոմիտէներ, խորհուրդներ, որոնք նախապատրաստում էին առաջիկայ կայանալիք համաժողովներին Հայկական հարցը ներկայացնելու փաստաթղթերի մշակմանը:

1944ին Ռամկավարները Պետրոս Թէրզեանի նախագահութեամբ կազմեցին «Ամերիկահայ ազգային խորհուրդ», որի հիմնական նպատակը հայ դատն էր լինելու: Նման խորհուրդ կազմուեց նաեւ Ֆրանսիայում, որ գլխավորում էր Արշակ Զօպանեանը:

1945ի Ապրիլի 25ին Սան Ֆրանցիսկոյում բացուելու էր գիտաժողով, որի նպատակն էր անվտանգութեան ու խաղաղութեան պահպանման համար միջազգային կազմակերպութեան ստեղծումը: Վերոգիշեալ Ամերիկայի հայ ազգային խորհուրդը եւ ՀՅԴ Ազգային կոմիտէն միասին մշակեցին եւ կոնֆերանսին մասնակից երկրներին յանձնեցին «Հայ ժողովրդի գործը», «Հայկական հարցի առթիւ» յուշագրերը:

Ինչպես տեղեկացնում էր «Սովետական Հայաստան» թերթը, յուշագրերը խօսում էին հայկական հողերի միաւորման, սփիւռքահայութեան հայրենիք վերադարձնելու մասին¹:

Միաժամանակ դիմում յղուեց Մոսկուա, որի մասին հաղորդագրութիւնը եւս տպագրուեց «Սովետական Հայաստան» թերթում:

Դեռեւս 1945ի Ապրիլին, Ստալինը ընդունեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տեղապահ, արքեպիսկոպոս Գ. Զորեքչեանին:

Նշուած իրադարձութիւնները խանդավառութիւն առաջացրին: Հանրապետութեան թերթում տպագրուում էին «Արդարութեան ձայնը», «Հասել է ժամանակը», «Մէկ ու կէս միլիոն մարդկանց ձայնը» վերնագրերով թղթակցութիւններ, նամակներ, աշխատաւորական շրջանակներում կազմակերպուում էին զեկուցումներ, հանդիպումներ, որոնց մասին տեղեկութիւնները ուղարկուեցին Կենտրոն²:

Դիւանային փաստաթղթերից մէկի վկայութեամբ, դաշնակից եռեակ երկրներին Հայկական հարցի առնչութեամբ հանգամանալից փաստաթուղթ էր մշակել եւ ուղարկել Սիմոն Վրացեանը, որ Ռ. Դարբինեանի հետ ղեկավարում էր ԱՄՆում գործող Ազգային Կոմիտէն³:

Սփիւռքի կազմակերպական աշխատանքները ընթանում էին նուիրուածութեան, հայրենիքի ճակատագիրը միջազգային հանրութեանը, դաշնակիցներին ներկայացնելու նպատակամղուածութեան պայմաններում: Աշխատանքների յաջող կազմակերպման նպատակով, Ս. Թէրզեանի ղեկավարութեամբ գործող վերոյիշեալ խորհուրդը ԱՄՆ տարբեր շրջաններում ձեւաւորել էր «յիսուն մասնաճիւղ»⁴:

Հայրենանուէր գործունէութիւնից անմասն չէր հայ երիտասարդութիւնը: Նրանք տարածում էին թռուցիկներ ուղղուած միջազգային հանրութեանը, որտեղ բարձրացնում էին Հայկական հարցը լուծելու, սփիւռքահայութեանը հայրենիք վերադարձնելու խնդիրները:

1 Ի Սովետական Հայաստան, 1945, 13 Յունիս:

2 ԱՊ, 15 Յունիս:

3 ՀՀ ՀՔ կի կՊԱ, 81, ց. 034, գ. 95, թիւ 146:

4 ԱՀԱՌՈՆԵԱՆ, Գ., Մեծ եղեռնի ճամբուն վրայ, Պէյրութ 1964, 195:

Հայ Ազգային խորհուրդներ կազմուեցին Ռուսիայում, Սիրիայում, Լիբանանում: Խորհուրդները մշակում էին Հայկական հարցի հետ կապուած համախօսականներ, կազմակերպում էին հանրահաւաքներ, որոնց անունից երեք տէրութիւնների ղեկավարներին էին հասցէագրուած դիմումներ:

Յատկապէս եռանդուն գործունէութիւն էր ծաւալում Ամերիկահայ Ազգային Խորհուրդը, որի ներկայացուցիչը մասնակցեց Սան-Ֆրանցիսկոյում ընթացող վերոյիշեալ գիտաժողովին, հանդիպումներ էր կազմակերպում տարբեր երկրների պատասխանատու աշխատակիցների հետ, որոնց ընթացքում հանգամանալից տեղեկութիւն էր մատուցում Հայկական հարցի առնչութեամբ, հայ ժողովրդի պահանջների առթիւ, յոյս յայտնում, որ արդարութեան վերականգնման սկզբունքով վերջապէս Հայկական հարցը լուծում կը ստանայ:

Պոտսդամի խորհրդաժողովի գումարումից առաջ Հայկական Ազգային կոմիտէն յուշագիր ուղարկեց երեք տէրութիւնների ղեկավարներին, որտեղ ասւում էր. «Յանձնախումբս կը հաւատայ եւ կը խնդրէ ձեզմէ արդար լուծում մը հայկական խոռովիչ հարցին, այն է կցել ներկայ վերածաղկեալ Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետութեան ոչ միայն Կարս եւ Արդահանի շրջանները, այլեւ Թուրքահայաստանը, որ դաշնակից պետութեանց առաջարկով սահմանուած է նախագահ Ուիլսոնի կողմէ»⁵:

Սփիւռքահայ կազմակերպութիւնները, խորհուրդները, կոմիտէները համախօսականներ, խնդրագրեր էին ուղղում նաեւ Պոտսդամից յետոյ 1945ի Սեպտեմբերի 15ին Լոնտոնում գումարուած երեք տէրութիւնների ԱԳՆ համաժողովին, 1945ի Դեկտեմբերին կայացած Մոսկուայի խորհրդակցութեանը:

1946ի Մայիսին ՄԱԿի գլխաւոր քարտուղարին ուղերձով դիմեցին ամերիկահայ տասնվեց կազմակերպութիւններ, պահանջելով Վիլսոնի գծած քարտէսով Խորհրդային Հայաստանին միացնել նշուած շրջանները⁶:

Սփիւռքահայութեան կազմաւորած խորհուրդներն ու կոմիտէները իրենց բեղուն գործունէութեամբ ամերիկեան հասարակական կարծիքը թեքեցին բազմաչարչար հայկական հարցի

5 ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ, Ք., Սփիւռքահայութիւնը եւ Հայկական հարցի լուծման յոյսերները (1945-1947), Ի Պատմաքաղաքական համդէս, 2010, Թիւ 2, 45:

6 Ի ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 119, Թիւ 4-5:

պաշտպանութեանը: 1945ի Նոյեմբերին կազմաւորուեց Հայաստանի նկատմամբ արդարացի վերաբերմունքի համար պայքարի ամերիկեան կոմիտէն: Կոմիտէի նախագահ Էդվին Սմիթի շուրջը համախմբուեցին՝ ամերիկեան մի շարք նշանաւոր գործիչներ: Կոմիտէն խնդիր էր դրել հասնել հայրենազուրկ հայութեան վերադարձին պատմական հայրենիք, Հայաստանի հանրապետութեանը միացնել Թուրքիայի կողմից խլուած հայկական տարածքները. «Հայկական հիմնահարցի արդարացի լուծումը հայկական գաւառների ազատագրումն է»: Գործունէութեան ուղենիշ ընդունելով կոմիտէի անդամ պրոֆեսոր Հորթոնի այս ձեւակերպումը, կոմիտէի անդամներ հանրայայտ գործիչներ կրթութեան բնագաւառի ներկայացուցիչ Դազգանը, գիտնական, դոկտոր Քէնթը, սոցիոլոգիայի պրոֆեսոր Սարոկինը, բեւեռախոյզ Ստեֆանոսը, լրագրող Վ. Դիւրանտը, գրողներ՝ Դրայզերը, Լենգիլը, Ադամիչը օգտագործում էին բոլոր հնարաւորութիւնները պաշտպան կանգնելու Հայկական հարցին:

Կոմիտէն 1945ի Դեկտեմբերին Մոսկուայում գումարուած խորհրդակցութեանը ուղղեց իր դիմումը, որտեղ մասնաւորապէս ասուում էր. «...Կոմիտէն դաշնակից կառավարութիւններից վնասկանցիկ պահանջում է բաւարարել հայ ժողովրդի արդարացի պահանջները, վերադարձնել հայկական պատմական հողերը Խորհրդային Հայաստանին եւ արտասահմանեան հայերին հնարաւորութիւն տալ վերադառնալ իրենց հայրենիքը»⁷:

Կոմիտէն նոյն բովանդակութեան դիմում յղեց նաեւ 1946ի Յունուարին գումարուած ՄԱԿի Գլխաւոր Ատենի առաջին նստաշրջանին մասնակցող ԱՄՆ ներկայացուցիչին, պահանջելով իրագործել նախագահ Վիլսոնի հաստատած հիմնարար որոշումը⁸:

1946ին կոմիտէն Հայկական ազգային խորհրդի հետ մի շարք քաղաքներում կազմակերպուեց ցույցեր, որտեղ նոյնպէս պահանջում էին հայկական տարածքների ազատագրմանը, հայրենիքին վերամիաւորելու հարցերի լուծում: Հետաքրքրաշարժ էր սենատոր Թոբի եզրակացութիւնը: Նա յայտարարեց, որ Թուրքիան արժանի է պատժի համաշխարհային երկու պատերազմների ժամանակ կատարած քայլերի համար, որոնց հակառակ, հայ

7 Ի ՀՀ ՀՔ կփ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 47, ԲԻւ 117:

8 ԱԱդ, ԲԻւ 122:

Ժողովուրդը անձնագրո՛ւ պայքար էր մղում դաշնակիցների կողմից⁹ :

1946ի Մայիսին «Նիւ Եօրֆ Թայմս» թերթում տպագրուեց կոմիտէի նախագահ Սմիթի նամակը, որտեղ դատապարտելով Հայկական հարցի հակառակորդներին, կոչ էր անում Թուրքիայի պատմութեան մութ էջերում տեղադրուած հայկական խնդիրները լուծել արդարութեան սկզբունքներով¹⁰ :

Երբ գումարուեց Պոտսդամի գիտաժողովը, ամերիկահայ ազգային խորհուրդը դիմեց երեք պետութիւնների ղեկավարներին, խնդրելով օրակարգ բերել ու լուծում տալ Հայկական հարցին. «Հայերին պէտք է տրուի հնարաւորութիւն կրկին վերաբնակուել իրենց պատմական հայրենիքում՝ հայկական մահաճգնեւում, որոնք ներկայումս գտնուում են Թուրքիայի կազմում եւ որոնք այժմ պէտք է վերադարձուեն իրենց միակ օրինական տիրոջը՝ Խորհրդային Հայաստանին»¹¹ :

Այնուհետեւ Խորհրդի հեռագիրը ներկայացնում է հայոց պատմութեան դրուագները, թուրքական անկրեւի լուծը, 1895-1896ի, 1915ի կոտորածները, Թուրքիայի վարած թշնամական քաղաքականութիւնը երկու համաշխարհային պատերազմների ժամանակ եւ աւելացնում, որ հասել է ժամանակը «...երբ թուրքերը պէտք է վճարեն հայերին՝ դարաւոր անարդարութեան համար, թէւ նրանք երբեք չեն կարող քաւել իրենց մեղքը»¹² :

Հայկական սփիւռքի տարբեր գաղթօջախներից Ստալինին, Մոլոտովին, ԱՄՆ նախագահին, պետքարտուղարին, Անգլիայի վարչապետին ուղղուած դիմումների, հեռագրերի, համախօսականների ամբողջ նպատակը Հայկական հարցին արդար լուծում տալն էր, հայերի պատմական հայրենիքը նրա իսկական տէրերին վերադարձնելը:

Սփիւռքի կազմակերպութիւնները, կոմիտէները, խորհուրդները զգալով, որ արդիւնաւէտ աշխատանք տանելու համար անհրաժեշտ է հայրենի իշխանութիւնների հետ համագործակցութիւն հաստատել, ՀՅԴ ամերիկայի ազգային կոմիտէն 1945ի Օգոստոսի 18ին ՀԽՍՀ արտաքին գործերի Ժողկոմին դիմեց

9 Ամդ, Թիւ 176:

10 Ամդ, Թիւ 177:

11 Ամդ, Թիւ 109:

12 Ամդ, Թիւ 110:

նամակով, առաջարկելով կազմաւորել յանձնաժողով, որ օգտագործելով համընդհանուր ուժերը, կը պահանջի Վիլսոնի հիմնարար սահմանների իրականացում, տեղահանուած հայերի Հայաստան վերադարձի ապահովում:

ՀՅԴ համագործակցութեան առաջարկը մնաց անպատասխան, թէեւ այն կարող էր դառնալ սփիւռքի համախմբման, համընդհանուր ուժերով ազգային խնդիրները լուծելու երաշխիք:

1945ի Յունիսին Հայկական հարցը իր արտացոլումը գտաւ Ազգային եկեղեցական ժողովում, որ Յունիսի 7ին նորընտիր կաթողիկոս Գ. Զորեքչեանի, Մեծն Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսի եւ Երուսաղէմի պատրիարքի ստորագրութեամբ դիմում յղեց Ստալինին, նրանից ակնկալելով արդարութեան վերականգնում եւ խլուած տարածքների միացում Հայաստանի խորհրդային հանրապետութեանը:

Յունիսի 26ին, երբ փակուեց Ազգային եկեղեցական ժողովը, պազմաւորները մի նամակ եւս յղեցին Ստալինին. «...մենք եւս ձայնակցելով Ամերիկահայ Ազգային Խորհրդի դեկլարացիային՝ ուղղուած Սան Ֆրանցիսկոյի պատգամաւորներուն եւ մամուլին, մէկ ու կէս միլիոն դժբախտ եւ հայրենագուրկ հայերու անունով կը դիմենք ձեզ նոյնպէս իրագործել հայ ժողովրդի ազգային ամբողջացումը, կցելով Թուրքիայաստանի հողերը վերադարձը իրենց մայր երկիրը»¹³:

ԽՄԿԿ ԿԿ պաշտօնաթերթ «Պրաւդան» անդրադառնալով նամակին, հայտնութեան պահանջը մեկնաբանում է այսպէս. «Արտասահմանի մէկուկէս միլիոն հայութիւնը միջոցով էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի եւ ապա Հայաստանի կառավարութեան դիմում մը կը կատարէ, որպէսզի իր արդար իրաւունքն եղող ծննդավայր հայրենիքը՝ Վան, Պիթլիս եւ Կարին կցուին Սովետ Հայաստանին: Կասկած չկայ, որ Սովետ Հայաստանի ժողովուրդն ու կառավարութիւնը չէին կրնար տարբեր կեցուածք ցոյց տալ արտասահմանի իրենց եղբայրներուն հանդէպ, եթէ ոչ անոնց առջեւ լայն քանակ հայրենիքի դռները... Մեծ անարդարութիւն մըն է նոյնպէս Ռուսական Կովկասի մաս կազմող Սուրմալուի, Կարսի եւ Արտաշանի նահանգներուն՝ բուրքերուն ձգուիլը ...ԿՈՎԿԱՍՍԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՆՈՒՆՔՆ Է ՍՈՒՐՄԱԼՈՒ, ԿԱՐՍ ՈՒ ԱՐՏԱՀԱՆ, ԻՍԿ ԹՐԲԱ-

13 ԼԱՋԵԱՆ, Գ., Հայաստանը եւ հայ դատը, «Ադամա» հրատ., Երևան 1991, 350-351:

ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆ Է ՎԱՆ, ՊԻԹԼԻՍ ՈՒ ԿԱՐԻՆ ՎԻԼԱ-ՅԷԹՆԵՐԸ»¹⁴ (ընդգծումները բնագրային են – Յ. Զ.):

Գրեթէ նոյն բովանդակութիւնն ունէր ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Գ. Յարութիւնեանի 1946ի Փետրուարի 1ին ընտրողների հետ հանդիպման ժամանակ արտասանած ճառը. «Թուրքիայի կողմից հայկական հողերի վերադարձը նրանց իսկական տիրոջը՝ Սովետական Հայաստանին, արդարացի է, եւ այդ հարցը խիստ կենսական նշանակութիւն ունի ամբողջ հայ ժողովրդի յետագայ զարգացման համար: Թուրքիայի կողմից բռնի կերպով զաւթուած այդ (Կարս, Արդահան եւ շրջանները) եւ միւս հայկական մարզերը վերադարձնելու վերաբերեալ հողային պահանջը արդարացի պահանջ է: Սովետական միութեան ժողովուրդների պաշտպանութեամբ մենք կհասնենք մեր օրինական պահանջների բաւարարմանը...»¹⁵:

Գ. Յարութիւնեանի ելոյթը, տասնամեակներ շարունակ լռութիւնից յետոյ, ոգեւորիչ ազդակ հանդիսացաւ արտերկրի հայութեան համար: Զգալով հայրենի իշխանութիւնների սրտացաւութիւնը պատմական Հայրենիքի ազատագրութեան խնդրում, արտերկրի ազգային քաղաքական ուժերը ծաւալեցին առաւել եռանդուն գործունէութիւն:

1946ի Նոյեմբերի 6ին, Նիւ Եորքում, տեղի ունեցաւ հանդիպում ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարար Վ. Մոլոտովի եւ ամերիկահայերի յանձնախմբի միջեւ: Հանդիպումը մտերմական զրոյցներից այն կողմ չանցաւ, չարծարծուեցին այլ հարցեր, որովհետեւ խորհրդային կողմին հետաքրքրում էր թէ արտերկրի հայերը օժանդակութիւն ցոյց կը տան ծրագրուած ներգաղթին:

ԽՍՀՄի թուացեալ հայամէտ քաղաքականութիւնը անհանգստացրեց Անգլիային, թէեւ խորհրդային դիւանագիտութիւնը հայկական գերխնդիրը ասպարէզ բերելու որեւէ մտադրութիւն չունէր: 1945-1946 անգլիական մամուլում տպագրուեցին յօդուածներ, որոնք թուրքապաշտպան լինելով հանդերձ, անդրադարձ կատարելով պատմութեան խորքերը, իրենց իսկ դաւերի ճանապարհով հայաթափուած հայութեան պատմական հայրենիքի առթիւ Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարը 1946ի Փետրուարին համայնքների պալատում յայտարարում էր, թէ խնդիրն

14 Ամդ, 353:

15 Ի Սովետական Հայաստան, 1946, 1 Փետրուար:

ունի բազմաթիւ պարագաներ, որոնցից ամենակարեւորը ժողովրդագրութիւնն է՝ «...սակայն որքան եւ կրցած եմ ուսումնասիրել՝ քնակչութեան այնպիսի տեղափոխութիւն եղած է, որ ազգութեան խնդիր այլեւս մնացած չէ»¹⁶:

Հայկական հարցի նոր զարգացումները կապուած լինելով երկրորդ աշխարհամարտից յետոյ քաղաքական նոր հարթութիւնների ճշգրտման հետ, յատկապէս խորհրդային կողմի համար չունէր խնդրին լուծում տալու յաւակնութիւնը: Այն լոկ քարոզչութեան բնոյթ ունէր եւ հանդիսանում էր իր ազդեցութիւնից հեռացած Թուրքիային զգաստացնելու նպատակը: Հայ քաղաքական միտքը կուսակում էր այս նոր խաղի իմաստը, բայց պատեհ առիթը օգտագործելը դառնում էր անհրաժեշտութիւն: Այս նպատակով էլ, 1947ի Ապրիլի 30ից Մայիսի 4ը Նիւ Եորքում գումարուեց «Համաշխարհային Հայկական Կոնգրէս», որին մասնակցում էր 22 երկրի 715 ներկայացուցիչ (որոշ աղբիւրներ նշում են 705 ներկայացուցիչ մասնակցութեան մասին՝ ԼԱՋԵԱՆ, Գ. եւ ուրիշներ):

Կոնգրէսին ողջոյնի հեռագրեր էին յղել ՀԽՍՀ Գերագոյն Խորհրդի նախագահ Մ. Պապեանը, աշխարհաչակ գիտնական Վ. Համբարձումեանը, Գէորգ Զ. կաթողիկոսը: Կաթողիկոսի հեռագրում ընդգծւում էին հայութեան առաջ կանգնած կարեւորագոյն խնդիրները՝ «ա) Հայութեան ազգահաւաքումը իր նուիրական հայրենի հողի վրայ եւ բ) վերագործումը մեր մայր Հայրենիքի քոնաքաւումը հողերի»: Ապա. «Մենք անվերապահ իրաւունք ունենք ե՛ւ պահանջելու, ե՛ւ ակնկալելու մեր արդար դատի պաշտպանութիւնը՝ մանաւանդ այսօր, երբ Ատլանտեան խարտիան եւ Միացեալ Ազգերի կանոնադրութիւնը ազդարարել են մարդկային իրաւունքների, ազգերի ազատութեան, քաղաքական արդարութեան եւ այլ բարձր սկզբունքներ»¹⁷:

Կոնգրէսը յուշագրով դիմեց ՄԱԿին, որտեղ ներկայացնելով Հայկական հարցի պատմութիւնը, «...յանում աշխարհի բոլոր հայերուն, յարգանքով կը խնդրէ Գերագոյն մարմնէդ հայոց հողային պահանջները դնել Միացեալ Ազգերու օրակարգին վրայ եւ արդար ու հաստատակամ վճռով մը՝ ազատագրել տակաւին թրքական լուծին տակ գտնուող Ուիլսոնի սահմանագծած հայապատկան երկրամասը,

16 ԼԱՋԵԱՆ, 360:

17 ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ, 198:

եւ վերադարձնել գայն իր օրինաւոր տիրոջ՝ Հայկական Հանրապետութեան: Մարդկութիւնը եւ արդարութիւնը կը պահանջեն այս իրաւացի պահանջի իրագործումը ձեր վսեմ ատեանէն»¹⁸:

Կոնգրէսի յուշագիրը ուշադրութեան հարժանացաւ, սակայն Կոնգրէսի գոյութիւնն իսկ, նրա ընդունած որոշումը խօսում էին Հայկական հարցի նոր փուլի սկսման մասին, որ նախապատրաստական շրջան լինելով, մեծագոյնս նպաստեց 60ական թուականների ազգային զարթոնքին:

Կոնգրէսի գումարումը ԱՄՆում, երբեմն տարակուսանք է առաջացնում այն պարզ հաշուարկով, որ սառը պատերազմի շրջանում, երբ ԱՄՆին յաջողուել էր իր հովանաւորութեան տակ առնել Թուրքիային, թոյլատրում էր իր տարածքում նմանատիպ մի կազմակերպութեան գործունէութիւնը: Տարակուսանքը, սակայն երկար կեանք չունեցաւ: 1947ի Ապրիլին ԱՄՆի նախագահ Տրումէնը իր երկրի կողմից յայտարարեց, որ երաշխաւորում է Յունաստանի եւ Թուրքիայի տարածքային ամբողջականութիւնը: Յայտարարութիւնը ուղղուած լինելով ԽՍՀՄ ակնկալիքների, հայութեան յոյսերի դէմ, Գ. Ահարոնեանի գնահատմամբ՝ ԱՄՆը վերածնունդ էր «հայոց արդարագոյն դատին ռիսերիմ հակառակորդ» երկրի¹⁹:

Կոմունիստական, ամերիկեան վարչակարգերի վերաբերմունքը գալիս էր համոզելու, որ Հայկական հարցի բարձրացման միակ երաշխիքը սփիւռքահայութեան կազմակերպուած գործունէութիւնն է:

Սկսուեց սփիւռքի կազմակերպական գործընթացը, որին ուղղութիւն էր տալիս 1972ի Վաշինգտոնում ստեղծուած «Հայկական համագումարը»: Կազմակերպուեցին հայրենակցական միութիւններ, որոնք հիմնականում զբաղւում էին բարեգործական աշխատանքներով եւ հայութեան բեկորները փրկում ուժացման վտանգից: Արդիւնաւէտ գործունէութիւն ծաւալեցին ազգային քաղաքական կուսակցութիւնները: Ռամկավարները կազմաւորեցին Թէքէեան մշակութային միութիւնը, Հնչակեանները՝ Հայ Մարզական Միութիւնը, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը՝ Համազգային Հայ Կրթական եւ Մշակութային Միութիւնը, Հայ Մարմնամարզական Ընդհանուր Միութիւնը, Հայ Օգնութեան

18 ԼԱԶԵԱՆ, 378:

19 ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ, 200:

Միութիւնը: Տպագրուում էին մի շարք թերթեր ու ամսագրեր, օգտագործւում էին օտարալեզու թերթերն ու հրատարակութիւնները, որոնց էջերում գետեղւում էին Հայկական հարցին նուիրուած յօդուածներ: Արժէքաւոր գործունէութիւն ծաւալեցին Հայ Կաթողիկէ եկեղեցին եւ Աւետարանականները, բացուեցին դպրոցներ ու ակումբներ, հաւաքատեղիներ, որոնցում տարւում էին քարոզչական աշխատանքներ: Հայապահպանութեան, ազգային գիտակցութեան բարձրացմանը իրենց լուծման բերեցին Պէյրութի, Երուսաղէմի, Հայէպի, Կիպրոսի Մեքքոնեան վարժարանները: Միաժամանակ պայքար էր տարւում սփիւռքը տարանջատումից հեռու պահելու խորհրդային քաղաքականութեան դէմ: Սփիւռքի զօրեղացումը դիտելով ազգային խնդիրների լուծման կարեւորագոյն լծակ, մեծ աշխատանքներ տարուեցին հայութեան տնտեսական կարողութիւնների պահպանման ու աւելացման ուղղութեամբ, նպատակասլաց էին օգտագործւում բարեգործական ու կտակուած հիմնադրամները:

70ական թուականների այս վերելքը այդուհետ պէտք է օգտագործուէր Մեծ եղեռնի համաշխարհային ճանաչման գործին, հիմքեր նախապատրաստուէին Հայկական հարցի լուծման համար: Հետեւելով մայր Հայրենիքի օրինակին, որտեղ 1967ին կառուցուեց Մեծ եղեռնի յուշակոթողը, սփիւռքի հայաշատ կենտրոններում եւս փորձեր էին արւում յուշարձանների կառուցման համար: Առաջիններից մէկը այդ յաջողուեց մարսեւահայութեանը եւ 1973ին Մարսելում բացուեց Եղեռնի անմեղ զոհերին նուիրուած յուշարձանը: Նոյն թուականին ՄԱԿի ցեղապաշտութեան եւ ցեղասպանութեան յանձնաժողովը քննարկեց հայոց Մեծ եղեռնի խնդիրը եւ տեղեկագրում նրան նուիրեց 30րդ յօդուածը:

1973ի Յունուարի 27ին համայն սփիւռքը, մայր Հայրենիքի հայրենասիրական ուժերը, աշխարհի արդարամիտ ժողովուրդները ականատեսը եղան եղեռն տեսած, ընտանիքի 27 անդամներին կորցրած, 78ամեայ մի հայորդու արդար ցասումին: Բնիկ Կարենցի Գուրգէն Եանիկեանը, Սանտա Բարբարա քաղաքում սպանեց Թուրքիայի գլխաւոր հիւպատոսին ու նրա օգնականին: Հայկական հարցի լուծման նոր փուլ էր ձեւաւորւում. Գ. Եանիկեանի խօսքերով ասած՝ «նոր տեսակի պատերազմի» փուլը: Հայրենասէրին պաշտպանելու համար կազմուեց «Եանիկեանի բարեկամներ» յանձնախումբը: Դատաւարութիւնն սկսուեց 1974ի Մայիսի 29ին, տեւեց չորս շաբաթ: Ամերիկեան դատարանը անկարող եղաւ կրկնելու գերմանական դատարանի մարդասիրական

քայլը եւ մեծ հայրենասէրին դատապարտեց ցմահ բանտարկութեան: 88ամեայ հիւանդ Եանիկեանը ազատուեց բանտից 1984ին եւ նոյն թուականի Փետրուարի 27ին կնքեց իր մահկանացուն, իր համեստ ներդրումը կատարելով Հայկական հարցը միջազգային ատեաններ բարձրացնելու ճանապարհին:

«Ինչ-ինչ պատճառներով, նրանք որոնք վերցրել էին իրենց վրայ պաշտպանելու ու հետապնդելու Հայկական Դատը,- գրում էր Գ. Եանիկեանը, իւրայատուկ պատասխան տալով նաեւ այն հարցին, թէ ինչո՞ւ կատարեց իր ահաբեկչութիւնը,- յետ էին մնացել կեանքի օրուայ թելադրամքներից եւ զբաղուած էին ուրիշ հարցերով, որոնք յաճախ կապուած էին իրենց անձնական շահի հետ, իսկ դրութեան արդիւնքը եղաւ այն, որ մեր այդ Հայկական Դատը գերեզման էր դրուած ու պատրաստուում էին ծածկել մոռացութեան ֆողով, որ հարցը վերջնական փակուի:

Որպէս մի հայ անհատ եւ չէի կարող ընդունիլ այդ: Պապերից ստացած արդարութեան ոգին իմ մէջ հրաբուխ դարձաւ, դուրս ժայթքեց ու այրեց թաղումը կատարողների դէմքերը:

Ու ես մաքրելով տասնեակ տարիների մոռացութեան փոշին, մեր դատը, Հայկական Դատը դրի մարդկութեան առաջ:

...Պատմութիւնը մեզ փաստում է, որ խօսքերը քամին է տանում, խոստումները մոռացւում են, արդարութիւն ու ազատութիւն քառերը կորցնում են իրենց իմաստները, եթէ նրանք չեն պաշտպանում անհատներից կազմուած ուժեղ բունցեքով: Թող իմ սիրելի երիտասարդ մատաղ սերունդը գիտնայ, որ դեռ մարդկութեան ամբողջ պատմութեան ընթացքին ոչ մի անգամ չի պատահել, որ մի ցեղի ազատութիւնը տրուի նրան ոսկէ պնակի վրայ...»²⁰:

Ինչպէս եւ կանխատեսում էր Գ. Եանիկեանը, սփիւռքահայութեան պայքարը տուեց իր առաջին պտուղը: 1974ի Մարտի 6ին ՄԱԿի մարդու իրաւունքների յանձնաժողովը հայոց Մեծ եղեռնը ճանաչեց որպէս 20րդ դարի առաջին ցեղասպանութիւն: 1975ի Ապրիլի 8ին ԱՄՆ կոնգրեսի ներկայացուցիչների պալատը ընդունեց բանաձեւ, որով ճանաչում էր հայոց ցեղասպանութիւնը: 1975ին եղեռնի զոհերի յուշարձաններ կառուցուեցին Աթէնքում, Միլանում, Լիբանանի Բիգֆայա գիւղում:

1975ին կազմաւորուեց «Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակը» (ՀԱՀԳԲ), կամ ԱՍԱԼԱՆ, որի կարգախօսն էր՝

20 Ի Հայաստանի ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակ, Ա.Տ., 1975-1995, 13:

«Վասն Հայութեան, Վասն Հայրենեաց»: Նպատակը կանխորոշել էր Գ. Եանիկեանը, ՀԱՀԳԲը «...կենդանի բռնացի է որ պիտի ծունկի բերէ մեր ոխերիմ թշնամի թուրքը եւ դնէ մարդկութեան առաջ մեր իրաւացի պահանջները...»²¹:

Պայքարը տարուելու էր ոչ թէ միայն թուրքիայի դէմ, այլ նրա հովանաւորների ու հայութեան ողբերգութիւնը կոծկողների դէմ: Աշխարհի տարբեր մայրաքաղաքներում ու երկրներում կազմակերպուած ահաբեկչութիւններին զոհ դարձան 41 թուրք դեսպաններ ու հիւպատոսներ, Հայկական հարցի դէմ 73 թուրք մեղանշողներ: Մինչեւ 1983ի պառակտումը, ՀԱՀԳԲ զգալի ներդրում ունեցաւ Հայկական հարցը միջազգային ատեաններ հասցնելու գործում, շարժուեց 70 տարիների սառույցը եւ աշխարհի ժողովուրդներին հասու դարձաւ պատմական անարդարութիւնը եւ առաջադէմ մարդկութեան պարտադրանքով տարբեր երկրներ սկսեցին ուշադրութեան դարձնել Հայկական հարցին:

1975ի Հոկտեմբերին կազմաւորուեց «Հայկական ցեղասպանութեան արդարութեան մարտիկներ» (ՀՅԱՄ) կազմակերպութիւնը, որ ուխտել էր ահաբեկչութեան ենթարկել թուրք դեսպաններին ու պաշտօնեաներին: Արդարութեան մարտիկները դիմելով այդ ինքնազոհութեանը, ցանկանում էին ճանաչում բերել Հայոց ցեղասպանութեանը եւ լուծման արժանացնել բազմաչար Հայկական հարցը: Բնաբան ունենալով զինուած պայքարի գաղափարը, մարտիկները Եւրոպայում ու ԱՄՆում իրականացրին մի շարք գործողութիւններ, որոնցից ամենանշանաւորը Լիսաբոնում թուրքական դեսպանատան գրաւումն ու պայթեցումն էր:

Բացի մեծ ճանաչում եւ հանրայայտ գործողութիւններ իրականացրած վերոյիշեալ կազմակերպութիւններից, գործում էին նաեւ շուրջ 10 գաղտնի կազմակերպութիւններ, որոնցից նշանաւոր էին «Հայաստանի ազատագրութեան կազմակերպութիւն»ը, «Հայ ազգային շարժում»ը, «Հայկական եղեռնի վրիժառութեան կոմանդոս»ը, «Հայաստանի գաղտնի բանակ»ը, «Հայկական Գործի պաշտպանութեան կոմիտէ»ն եւ այլն:

Հայկական հարցը միջազգայնացնելու գործում ծանրակշիռ լուծման ներդրեցին ՀՅԴ «Հայ Դատի» յանձնախմբերը, որոնք գործում էին բազմաթիւ երկրներում: Հայ աւանդական կուսակցութիւնները անտեսելով առկայ տարաձայնութիւնները, միաս-

21 Անդ, 19:

Նական պալքար ծաւալեցին հայ ժողովրդի գերխնդիրը համաշխարհային հանրութեանն ու կառավարութիւններին իրազեկելու, պատմական արդարութիւնը վերականգնելու ուղղութեամբ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԱՏԻԿԵԱՆ

Summary

THE STRUGGLE OF DIASPORA FOR ARMENIAN DEMANDS

HOVHANNES ZATIKYAN

With the help of archival documents and literature, the article once more exposes the idea of the devotion of emigrant Armenians to their homeland and to the solution of the Armenian question. The article also emphasizes the heroic work, concerning further development of the Armenian question, which was carried out by the Armenians of the Diaspora during 1945-1988.